

УДК 82-131

“ЭР ТАБЫЛДЫ” ЭПОСУНУН СЮЖЕТТИК – ТЕМАТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

*Калчекеев К.Б. – филол.и.д., профессор
Шерипбаев А. – улук окутуучу,
Келдибаева Р. – улук окутуучу,
Б.Осмонов атындагы
Жалал-Абад мамлекеттик университети
Кыргызстан, Жалал-Абад шаары.*

Аннотация: “Эр Табылды” эпосу боюнча түзүлгөн сюжеттик-тематикалык көрсөткүч эпосту айтуучулар Актан Тыныбеков, Ырысбай Дыйканбай уулунун варианттарынын сюжетинин негизинде талданды. Изилдөөнүн жүрүшүндө салыштырма, сыпаттама, ыкмалары колдонулду. Эпостун өзөк окуяларын баатырдын ата-теги, төрөлүшү жана эр жетиши, Эрманканга аш берүү, биринчи уруш, экинчи уруш, Табылдынын Таласка келиши, окуялардын жаңы нукта өнүгүүсү, Чалкалмактын жеңилиши бөлүмдөрү түздү. Аталган макалада эпостун сюжетинин өзөк окуялары тууралуу сөз болот.

Ачык сөздөр: өзөк окуялар, баатырдын ата-теги, Эр Табылды, Чалкалмак, Эрманкан, Кардыгач, Кудайназар, сюжеттик-тематикалык бөлүмдөр, сюжет. Сюжеттик-тематикалык көрсөткүч.

СЮЖЕТНО-ТЕМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ЭПОСЕ «ЭР ТАБЫЛДЫ».

*Калчекеев К.Б. - доктор филологических наук, профессор
Шерипбаев А. - старший преподаватель,
Келдибаева Р. - старший преподаватель,
ЖАГУ им. Б. Осмонова Кыргызстан, город Джалал-Абад.*

Аннотация: Сюжетно-тематический указатель эпоса «Эр Табылды» проанализирован на основе сюжетов сказителей эпоса Актана Тыныбекова, Ырысбая Дыйканбай уулу. В исследовании использовались сравнительный, описательный и методический методы. Основными событиями эпоса стали происхождение, рождение и зрелость героя, поминки Эрманкана, первая битва, вторая битва, прибытие Табылды в Талас, развитие событий в новом направлении, разгром Чалкалмака. В этой статье рассматриваются основные события эпоса.

Ключевые слова: ключевые события, предок героя, Эр Табылды, Чалкалмак, Эрманкан, Кардыгач, Кудайназар, сюжетно-тематические разделы, сюжет. Тематико-тематический показатель.

SUBJECT-THEMATIC FEATURES IN THE EPIC "ER TABYLDY".

*Kalchekeev K.B. - Doctor of Philology, Professor
Sheripbaev Amangeldy - Senior Lecturer,
Keldibaeva Roza - senior teacher,
Jalal-Abad State University named after B. Osmonova
Kyrgyzstan, Jalal-Abad city.*

Abstract: The thematic index of the epic "Er Tabyldy" is analyzed on the basis of the stories of the storytellers of the epic Aktan Tynybekov, Yrysbai Dyikanbai uulu. The study used

comparative, descriptive and methodological methods. The main events of the epic were the origin, birth and maturity of the hero, the commemoration of Ermankan, the first battle, the second battle, the arrival of Tabyldy in Talas, the development of events in a new direction, the defeat of Chalkalmak. This article examines the main events of the epic.

Key words: *key events, hero's ancestor, Er Tabyldy, Chalkalmak, Yermankan, Kardygach, Kudainazar, thematic sections, plot. Thematic and thematic indicator.*

Киришүү

“Эр Табылды” эпосунун сюжеттик – тематикалык көрсөткүчү” изилдөөсү “Кенже эпостордун сюжеттик - тематикалык көрсөткүчү” Долбоорунун негизинде жүргүзүлдү. Республикалык ЖОЖдордун алкагындагы долбоордун жетекчиси, КТМУнун гуманитардык факультетинин синхрондук котормо бөлүмүнүн ага окутуучусу, ф.и.к. К.Кулалиева, кеңешчилери: А.Акматалиев, академик (КР УИА, Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун директору), К.Абакиров, филол.и.д., профессор (Ж.Баласагын атындагы кыргыз улуттук университети). Долбоордун мүчөлөрү: К.Калчекеев, филол.и.д., проф. – топ башчы, К.Кулалиева, филол.и.к. (КТМУ). А.Шерипбаев, Р.Келдибаева, Г.Ашимбаева, К.Кошойкановдор (ЖАМУ).

I. Баатырдын ата-теги, төрөлүшү жана эр жетиши

1.1. Чоң атасы Омокан тууралуу

АТ – [2015:26] Баатырдын чоң атасы тууралуу чыгарманын башында айтылганы.

Мурунку өткөн заманда катаган деген эли бар, Кара-Тоо деген жери бар, миң үйлүү катаганды бийлеп, Ат-Башы, Нарынды жердеп Омокан деген өткөн. (26)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт.

1.2. Омокандын уулдары Ормонкан, Эрманкан тууралуу

АТ – [2015:26] Омокандын Ормонкан, Эрманкан деген эки уулу болгон. Бул Ормонкан, Эрманкан баатыр чыгып, катаган элин кайтарып, калмактын мизин майтарып, эрдик менен эл багып, катылгандын катыгын берип туруучу эле.

Ормонкандын баласы жок жүрүп өтүп кетти. (26)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт.

1.3. Эрманкандын уулу Кудайназар жана анын балдары тууралуу

Эрманкандын мурунку калмак аялынан Кудайназар деген бир уулу болгон. Ал Кудайназар чоңоюп бой тартканда эле куу-шум чыкты. Кудайназардын жети уулу болду: Алтыбай, Кенжебай, Олжобай, Аргынбай, Чаргынбай деген балдары өзү менен тең өсүп, Кудайназар өзүн өзү бийлеп, өз алдынча сүйлөп, бөлөк айыл болуп, бөтөн сууга конуп, Эрманкандан эл талашып, эрегишип басташып, кармашып чыкты. (26)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт.

1.4. Кудайназардын эли-жеринен куулушу

Кырк каракчы атанып ууру кылып, жол тосуп, нар өлтүрсө пул бербей, эр өлтүрсө кун бербей, зордукчул чыкты. Бул Кудайназардын жаман адаттарын койдура албай канча санар энчи берип жүрүп, Эрманкан айласы кеткенде Кудайназардын энесин колуна берип, өзүн: «Балалыктан кечтим» – деп, көп мал энчи берип, элден, жерден кууп жиберди. (26)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт.

ЫД – [2015: 372] Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусундагы текстте баатырдын атасы тууралуу чыгарманын башында кыскача гана айтылат.

Ыламан, Алатан аттуу эки ага-ини болот экен. Ыламандын баласы Эр Табылды жалгыз экен. (372)

1.5. Эрманкандын Агачага үйлөнүшү, Табылдынын жана Кардыгачтын төрөлүшү

АТ – [2015: 26,27] Эр Табылдынын ата-бабалары айтылгандан кийин Табылдынын төрөлүшү жөнүндө сөз болот. Табылдынын атасы Эрманкандын мурунку калмак аялынан

да уулдары болгон. Уулу Кудайназардын жаман адаттарын койдура албай коюп, атасы кууп жиберет.

Эрманкан элүү жашка чыкканда нойгут элине барып, Агача деген кызды алып келди. (26)

Агача он жылга чейин төрөбөй жүрдү, Эрманкан алтымыш жашка чыкканда, Агача бир эркек бала тапты. Атын Табылды коюп, эли-журту сүйүнүп, «карып кеткен кезинде Эрманкан эркек балалуу болду» дешип калың той берип, таң-тамаша кылып тарашты. Эрманкандын көңүлү жай болуп, кубаттанып калды (26-27)

Агача жана дагы бир кыз тапты, атын Кардыгач койду (27)

ЫД – [2015: 372]

Ыламандын баласы эр Табылды жалгыз экен. Эр Табылды туулганда боконо жүрөк болк этти, бок ичеги солк этти. Энесинин ичинен түшкөндө бир колуна кан, бир колуна жсин кармап түштү. Эр Табылды жерге түшкөндө жер титиреп, таи кулады. Там урады. Кысыр бээ төлдөп, туубас катын төрөп ийди. Ыламандын эр Табылды туулганда күн түбүндө калмак коркту, ай түбүндө алыскы душман коркту. Ошентип, ок жыландай туулуп, эңгеси дарбазадай болуп өсүп жетилди. (372)

1.6. Атасы Эрманкандын өлүмү

АТ – [2015: 26, 27] Атасы Эрманкандын өлүмүнөн кийин аталаш бир туугандары менен ич ара келишпестиктер, көрө албастыктар күчөйт. Ал барып калмактар менен болгон чоң жаңжалга айланат.

Табылды он үчкө чыкканда, атасы Эрманкан өлдү. (26)

Кудайназар келип «энчилеш малым» деп жесир катын Агача, жетим бала Табылдын малына зордук кылып, мал бөлүп алып кетти. (27)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында Табылдын атасынын өлүмү, Табылдын аталаш агасы Кудайназар, анын жоруктары жөнүндө сөз болбойт.

1.7. Табылдын балалык чагы, эр жетилиши

АТ – [2015: 27] Эрманкандын өлүмүнөн кийинки окуялар Эр Табылдын эр жетилиш мезгилине туура келет.

Кудайназар келип «энчилеш малым» деп жесир катын Агача, жетим бала Табылдын малына зордук кылып, мал бөлүп алып кетти. (27)

Табылды он төрт жашка чыкканда, атасынын казынасын ачып, жоо-жарагын алып, кырк жигит күтүп, Элдияр, Эрмек деген эки досун эненин эмчегин бирге эмишкен бир тууган кылып, кырк жигитин мылтык атуу, кылыч чабуу, найза саюуга маш кылып, атка адис кылып, баатырдык мүнөзгө киришип, кырк жигитине соот, чопкут, чарайна, калкан даярдап, мал-пулдун көзүнө карабай, жоо-жарагын алдырып, атасы Эрманкандан мыкты болду. (27)

ЫД – [2015: 372]

Ошентип, ок жыландай туулуп, эңгеси дарбазадай болуп өсүп жетилди. (372)

II. Эрманканга аш берүү

Актан Тыныбековдун варианты кенже эпостордун ичинен эн көлөмдүүлөрүнүн бири болуп эсептелет. Элдик оозеки чыгармачылыкта да, кыргыз жазма профессионал адабиятта, айрыкча, тарыхый романдарда «Аш берүү» өзүнчө чоң маселе жана анда улуттук каада-салт, улуттук оюндар, конок күтүү ж.б. көрүнүштөр, чоң этнографиялык жагдайлар кеңири эпикалык планда сүрөттөлөт. Ушул өңүттөн алганда А.Тыныбековдун вариантында да аш берүү кыргыздын улуттук каадасы катары кеңири эпикалык планда берилген жана ушуга чейинки “Манастагы” “Көкөтөйдүн ашындагыдай” эле чырдын башталышына, окуялардын андан-ары чиеленишине негиз болуп берет.

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда Эр Табылдынын атасы Ыламан деп берилет да, анын төрөлүшү боюнча кыска баяндан кийин эле калмактар кол салышат. Атасына аш берүү сыяктуу эпизоддор кездешпейт.

2.1. Аш өткөрүү боюнча кеңеш

АТ –[2015:27] Эпостун башталышында катаган эли, баатырлары, Эрменкандын мурдагы калмак аялынан Кудайназар, анын жети уулу, алардын нарксыздыгы, атасынын балалыктан кечип, энесин кошуп берип, элден кууп жиберши, Агачага үйлөнүшү, андан Табылды, Кардыгач аттуу уул-кыздуу болгондон кийин кайтыш болуп кеткендиги кара сөз түрүндө кыскача баяндалат. Андан кийин Кудайназар уулдары менен келип Табылдынын жылкысына тийишинен башталат.

Табылды он үчкө чыкканда, атасы Эрманкан өлдү. Кудайназар келип «энчилеш малым» деп жесир катын Агача, жетим бала Табылдынын малына зордук кылып, мал бөлүп алып кетти. (27)

Бул арада: «Атам Эрманканга аш берсемби» деп катаган калың элин жыйнап, кеңеш сурап калды. Көпчүлүк эл Эрманканга аш берүүнү макул таап, казак, кыргыз, өзбек элин чакырып, Анжыян, Аркага кабар салып, ашка даярданып калышты. (27)

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда атасы Эрменканга аш берүү жана аталаш агасы Кудайназар менен анын уулу Алтыбайды ашка чакыруу, кат жазуу тууралуу маалыматтар жок.

2.2. Аш тууралуу агасы Кудайназарга кат жөнөтүшү

АТ –[2015:27, 28] Кудайназардын баскынчылык, зордукчулук кылып, жесир катын, жетим бала деп теңсинбегендигине карабастан, биринчиден атасынын арбагын, экинчиден кандаш экендигин, улуулугун сыйлап, Кудайназарды ашка чакырууну туура тапты. Элдик эпикалык салт боюнча да аш берүүгө кеңеш өткөрүү, ашка даярдык, ашка чакыруу, тамак-аш үчүн көп чыгымдын сарпталышы, байгеге коюлуучу малдын эсеби - ушулардын баары кайтыш болгон кишини эскерүү, арбагын сыйлоо, артында калгандардын зоболосун арттыруу, берешендигин көргөзүү сыяктуу максаттарды көздөгөн.

Табылды ойлонуп: «Күнү катындын баласы болсо да, Эрманкандын уулу деген аты бар эмеспи, Кудайназарга кабар берейин» – деп жазган каты:

*«Кудайназар агама,
Атамдай болгон абама,
Алдыңа киши жиберип,
Айттырам кабар мен сага.
Жаш Табылды иниңден,
Жесир калган каралуу
Агача аттуу энеңден,
Кудайназар карыга,
Балдарыңдын баарына.
Дувай салам кат жаздык,
Туугандыгың сагына.
Эрманкан ашын бермекке,
Эли конду жабыла,
Катаган калың тууганың,
Катар конду камына,
Карыябыз эле – деп,
Кат жазды иниң жалына,
Каргадай жалгыз иниңдин,
Караан болгун жанына.
Келсин деп сага кат жаздык,
Атаңыздын ашына,*

*Ак сакал болуп турсун – деп,
Аш берген элдин башына. (27, 28)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.3. Кудайназардын катка жообу

АТ –[2015: 29, 30]А.Тыныбековдун “Эр Табылды” эпосунда да ашка чакыруу, ага болгон Кудайназардын жообунун да кат түрүндө болушу негизги өзгөчөлүктөрдүн бири болуп эсептелет. Каттын мазмуну боюнча Кудайназардын Табылдыга, жалпы эле катаган элине ою түз эмес экендигин, алы жетсе инисин жок кылып, элди каалагандай калчай турган ою бар экендигин ачык эле айтат.

*Ашыктай болгон куу жалгыз,
Атаңда акым көп эле,
Аламын сенден калганын”. (29)*

Барган киши бул катты алып келип, Табылдыга берди. (30)

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.4. Табылдын катты элге окуп берүүсү

АТ –[2015: 30, 31] Эпикалык салт боюнча бул вариантта да ашты өткөрүүгө жоопкерчиликтүү киши катары Уста бекитилип, коопсуздук маселесин да өз мойнуна алып, аштын камылгасын көрө берүүгө буйрук берилет.

*Табылды бул катты катаган элине окуп берди. Катагандын карыясы Уста деген
Табылдын аяш атасынын айткан сөзү:
Атадан арам туулган,
Андыктан элден куулган,
Аш үстүндө эр болсо,
Салып көрсүн чуулган.*

*Көпчүлүк катаган эли Устанын сөзүн макул деп, уга турган акыл деп таркап,
аштын камын кылып жатышты. (30, 31)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.5. Аштын камылгасынын башталышы

АТ –[2015: 30,31] Аштын камылгасы А.Тыныбековдун вариантында кеңири баяндалбай эле, кыскача кара сөз түрүндө берилген.

*Көпчүлүк катаган эли Устанын сөзүн макул деп, уга турган акыл деп таркап,
аштын камын кылып жатышты. (30)*

*Карыя Уста камынып, калың элди жайгарып, кең Соң-Көлдүн боюна конуп,
Эрманкандын малынан он миң кой, бир миң жылкы, бир жүз төөнү аттын байгесине
арнап бөлүп алып, кемегени казып, келген элди тосуп, конок бөлүп кондуруп жатышат.
(31)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.6. Аксакал Устанын Кудайназарга кезигиши

АТ –[2015: 34,35] Уста карыя Кудайназарга келип, өз атаңдын ашында жаңжал салганын туура эмес деп акыл-насаатын айтып, Эр Табылдын ага тең келерин эскертет.

*«Кудайназар аксакал,
Эрманкандын уулусуң,
Ашка бузук салам - деп,
Эмне кылган жумушуң?
Жарайбы сенин өзүңө,
Душмандык кылып турушуң? (34)
Өз атаңдын ашында
Өлтүрөм сени сөзүмдү ук!*

*Кудайназар Устанын бул сөзүн уккандан кийин демиси сууп,: «Аттаналык, аксакал» -
деп, калмактар карбаластап аттанып, Таштулганын төрүн көздөй чыгып кетишти. (34,*

35)

Сууга келген келиндерден сураса:

*Каттаган элден кеп уктук,
Кабарды сизден эми уктук,
Кудайназар келиптир,
Кузгундай бир чал деп уктук.
Эрманкандын уулу - дейт,
Уулу эмес калмак кулу - дейт,
Кемегенин жанынан
Кетирип Уста кууду – деп (35)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда Кудайназар, анын Уста карыяга жолугушу боюнча маалыматтар жок.

2.7. Кудайназардын бузукулугу

АТ –[2015: 31,32,33,34,35,36,37,38] Кудайназар эч жерге батпай, ашта чуу салууну көздөп, балдары менен эки бээни союп жеп, Таштулганын оюнда жатып, эртең менен туруп балдарына өз оюн, бузуку максаты бар экендигин билдирет.

*Алты сан кыргыз элине
Алтыбайды хан кылып,
Абийирди эми табабыз. (31-32)
Ага болушса катаган,
Ал элден мен да кечемин.
Көл башында Чалкалмак,
Көчүп кирип кетемин (32)*

Аксакал болсо да конок болбогонун, Табылды жолукса, жан аябай кармашып, башын кесип салгыла, алыбыз жетпей баратса, бал тилге салып куткарып каларын, ашта бийлик тийбесе, Чалкалмак тагасынан кошун алып, катаган элин чаап аларын айтат.

*«Куу жалгыз кайда чакыр -
деп,
Кудайназар чал экен,
Агаң ашка келди де,
Адамдын баары көрдү де,
Атаңдын көрү Табылды,
Алдыма келсин бери де.
Көтөртүп койгон үйү жок?
Көрүшүп келген бийи жок,
Аш берем - дейт куу жалгыз,
Ага, ини менен ою жок.
Кабарды катуу салып кел,
Кадырлап мени күтпөдү» - деп, Кудайназар кемегени тегеректеп түшүп олтурду.*

(34)

Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.8. Сокур Кара сынчыга уулдарын сынатышы жана аштын жүрүшү

АТ –[2015: 38,39,40,41,42,43,44,45,46] Сокур Кара сынчынын тубаса эки көзү жок туулган киши болгон экен. Адатта, эпикалык мурастардагы аты уламышка айланган Толубай баш болгон сынчылар эч убакта өз өнөрүнө кыянаттык кылып, мал-дүнүйө, мансап үчүн көз жумуп коё алган эмес. Сокур Кара сынчы да өлтүрсөң, койсон өзүң бил деп, ишенген Алтыбай, Кенжебай баш болгон балдарынын бири да бычакка сап боло турганы жок экендигин ачык айтат.

*Аттангыла балдарым,
Ашты көздөй баралык,*

Улуу жолдун боюна
Көчө болуп калалык,
Сокур Калча сынчыга
Чубатууга салалык,
Сынга толгон баланы
Хан көтөрүп алалык (38)
Кудайназар кеп айтат:
«Кана, сынчым, балыңды ач,
Балдарды сына» – деп айтат.
Алтыбай деген бир уулуң
Ала көөдөн жөн экен,
Акылы тайыз бала экен,
Аракка жакшы кызыса,
Алтооз сөзү бар экен. (38)
Өзүңдү сынап берейин,
Тилиңде балың бар экен,
Көзүңдө каарың бар экен.
Эр көкүрөк ээликме,
Сөзүңдө заарың бар экен.
Бал тилиңди салганда. (42-43)

Ошол учурда ылдыйдан калың чаң чыгат, калың чаң сени басыптыр, дөөлөтүң сенин качыптыр, карачы, абаке, карачы, кайсы хандын баласы дейт. Караса жигиттери менен он төрт жаштагы Табылды өтүп баратыптыр:

Укмуштан угуп жүрчү элек,
Бул эмдигинин Манасы,
Өтүп барат мынакей,
Абаке байкап карачы,
Айбатына чыдабай,
Канчасы качып кетти экен,
Балдарыңды саначы, ”-дейт Сокур Кара сынчы.(43)

Ошентип, бул эпизоддо Табылдын артынан жургөн жигиттери, минген аты, байланган кылычы, асынган Алма баш мылтыгы, душманга болгон сүрүн кадимки эр Манаска салыштырып сүрөттөйт. Көргүлүктү көрсөтөм деген Кудайназар өзү да алапайын таппай, сынчынын сөзүн укпай калат. Шашып кетип балдарын караса, балдарынын бири жок, коркконунан көрүнгөн жерди корголоп, бекинип калыптыр.

Ошондо Кудайназар:
Алтымыш жаман бергиче,
Ашыктай жалгыз берсечи,
Токсон жаман бергиче,
Томуктай жалгыз берсечи. (43)

Брысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда бул эпизоддор кездешпейт.

2.9. Аштагы ат чабыш

АТ –[2015: 49]Ат чабышта Элдияр менен Эрмектин “душманга баш байгени жөн эле берип койгонубуз жарабас, байгени тартып алып, сазайын колуна берип кууп жиберели” деген сунушуна, Табылды ары ойлонуп, бери ойлонуп, арканды алыска таштап, атасынын ашы туугандардын чатагы менен аякташын намыс көрүп, жалпы кыргыз-казакка уят болобуз деп, агасы Кудайназар жана Алтыбай баштаган агаларынын кылыктарын кечирип, мал-дүнүйө үчүн араздашып душман болуп калбайлы деген ой менен , Элдияр, Эрмек эки досун токтотуп, акыл калчап баш байгени арадан кошулган Алтыбайдын Алатоосуна берди. Ашка келген элдин баары атадан туулса, ушундай уул туулсун деп

алкап, Эрменкандын ашына, уулуна ыраазы болуп кайтышты.

*Таң агарып сөгүлдү,
Тараза жылдыз көрүндү,
Калың эл дүрбөп аттанып,
Кызыл-Жарга бет алып,
Байрактын баары делбиреп,
Желектин баары желбиреп,
Ак сакал Уста эл баштап,
Адам калбай айылда
Келе жатат мелтирер.
Кызыл-Жарга жыйналды,
Кылкандай күлүк чубады,
Кыя тап келген күлүктөр,
Чубабай карап турабы
Атты айдап, байгени
Кызыл-Жарга коюп,
Таш-Кечүүнү кечирип,
Торпу менен түшүрүп,
Кыргоонун аягынан атты коё берди. (49)*

Устанын уулу Элдиярдын Кертабылгы деген аты ыраак чыгып келатат эле, Таш-Дөбөнүн оюнан, Моло ашуунун сайынан, Кудайназар, Алтыбайдын Алатоо деген атын арадан кошуп, «Алтыбайлап» ат келди, «Кенжебайлап» бат келди, калың байгени калмактар тегеректеп алышып, жөнөшмөк болушту. (49)

Брысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда ат чабыш боюнча эч бир кездешпейт.

2.10. Аштан кийин Алтыбайдын чатак салышы

АТ –[2015: 51,52,53,54,55,56,57,58,59,60] “Хан Көкөтөйдүн ашы, көп чатактын башы” деп “Манаста” айтылгандай, А.Тыныбековдун “Эр Табылды” эпосунда да Эрменкан өлгөндөн кийин эле сурабай “энчилеш малым” деп, атасынын энчи бөлүп бергенин эсине албай, зордук менен дагы мал бөлүп айдап кетет. Эпостогу көп жаңжал ашка байланыштуу болуп, аш өткөрүү эпизоду кеңири сүрөттөлөт.

*Атамдын ашын берем - деп,
Кат жаздың бизди чакырып,
Абакелер көргүн - деп,
Алда канча зарыгып,
Араң келдик үйүңө
Абдан калдык таарынып.
Бүгүн үйгө кетебиз,
Мында туруп нетебиз,
Минте берсең жалгыз кул,
Түбүңө бир күн жетебиз,
Кыйыр айтсаң кокустан,
Каргадай башың кесебиз.
Тууган деп түштүк үйүңө,
Тартуубузду бербесең,
Таарындык сенден кечебиз. (54)
Табылды бул сөздү угуп айткан
жообу:
«Баракелде, Алты аке,
Бали ракмат, Кенже аке,
Тууган деп мага келипсиң (55)*

Ушул эпизод аркылуу Табылдынын сабырдуулук, кечиримдүүлүк сыяктуу баатырдык мүнөздөрү даана сүрөттөлөт. Бирок акыры чыдамы кетет, сабыры түгөнөт.

Ары болсо баланын, атасынын ашында , мал уурдап соёбу? ”- деп баарын ашкере айтып туруп, качырып сала берет.

Куйрукка шамшар жеп алып,

Куудуруп чыкты барбаңдап.

Алтыбай качып жорголоп,

Аркадан каны шорголоп,

Анча-мынча калмактар,

Аттарга барып корголоп.

Кубалап чыкты Табылды,

«Кулду тирүү койболор. (57)

Ошол арада алар көптүгүнө салып, колдон, буттан алып жалгыздыгынан пайдаланып байлап, сабап киришти.

Алты акелеп буркурап.

Бир кашык канын берчи - деп,

Бир тууганың эмести,

Биз үчүн жанын койчу - деп.

Жалгызды урса көп киши,

Жан соогага берчү - деп»(60),- жалбарса болбой Алтыбай аны карабайт. Ангыча, Элдияр, Эрмек баш болгон кырк жигит келип, “энчилерин” беришет.

Ошентип, алтымыш калмакты байлап, Табылды талаада жаткан баш байгенин баарысын айдап, жетим-жесир кедейге, эси кеткен кемпирге, кайырчыга энчи кылып бөлүп берип жиберди. Алтыбай менен Кенжебай Табылдыны айыпка жыгып, арак ичип келебиз деп, баш байгеден ажырап, эки жүздөй кой энчи алып, башы-көзү жарылып, ызаат-сыйдан кетип кайтышты.

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

III. Биринчи уруш

Бул бөлүмдө Табылдынын атасы Эрменкандын ашы өткөндөн кийинки окуялар 4 темага ажыратылып алынды. Актан Тыныбековдун варианты көлөмдүү, ал эми Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусундагы варианты кыска жана чакан (30 эсе кичине) болгондуктан, Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында Кардыгачтын түш көрүүсү, Алтыбай менен Табылдынын кайым айтышусу, Алтыбайдын качышы, Кудайназар, Алтыбайлар менен Табылдынын урушу, Кардыгачтын Арчаторуну издеп табышы, Чалкалмактын жараланышы, Табылдынын элине кат жазышы сыяктуу эпизоддор кездешпейт.

3.1. Кардыгачтын түш көрүүсү

Бул эпизод Кардыгачтын аталаш агасы Кудайназар менен анын уулдарынын ашка чатак салуу, таарынычтарын айттыруу аракеттеринен кийинки окуялар сүрөттөлөт.

АТ – [2015: 17, 52, 53] Түш көрүү боюнча эпизоддор эпосто эки жолу кездешет. Бул түш көрүү биринчиси (жамандыкты алдын-ала сезүү). Эки түш тең Кардыгачтын түштөрү. Экинчи түш 206-210-беттерде (жакшылыктан аян берүү) айтылат да, Элдияр менен Эрмектин ордон чыгышы, Табылдынын айыгышы менен байланышып кетет.

Кардыгач жаман түш көрүп, эртең менен тура калып, айыл үстү жагындагы дөбөгө жүгүрүп чыгып эки жакты караса, жогортон көп киши келе жатат, бул кишилердин түрү суук көрүнүп эси чыгып, энесине келип айткан сөзү:

«Айланайын, энеке,

Жогортон келет бир топ жан,

Тааный албай болдум таң.

Оңой-олтоң эл эмес,
 Ондурруучу неме эмес.
 Илебине нан бышат,
 Камчы басып атына,
 Төмөн карай жарышат.
 Абакемди тур дечи,
 Кырк акем кайда болду экен,
 Кыйкырып бери жүр дечи.
 Жүрөгүм согот түрсүлдөп,
 Өпкөм кагат бүлкүлдөп,
 Кырк акемди чакырып,
 Айтсаңчы эне келсин – деп. (17)

Кардыгач чуркап келгенде Элдияр келе жаткан топ кишинин Алтыбайдын адамдары экендигин, алардан чочуба деп Кардыгачтын көөнүн жайгарат. (52-53)
 Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда түш көрүү жөнүндө сөз болбойт.

3.2. Алтыбай менен Табылдынын кайым айтышуусу

АТ – [2015: 53, 54, 55, 56, 57] Алтыбай алтымыш калмакты алып Табылдынын үйүнө келип, аракка кызып, Табылдыга айткан сөзү:

Аңгыча болбой, Алтыбай баштаган алтымыш калмак келип, Табылдынын үйүнө түшүп калды. Табылды атын байлап, алдына орун жайлап, алтын ооз аркыттан арак куюп, өзү сунуп олтурду. Аракка кызып калып, Алтыбай оолугуп айткан сөзү:

*Калың элдин ичинде
 Караандатпай ат чыгып,
 Сан кара боз байгени
 Айдап алып жатканда,
 Туугансып жетип келбейсиң,
 Ашка келсек алыстан,
 Анда конок бербейсиң,
 Жарыбаган Устадай, көрбөйсүң. (53)*
Табылды бул сөздү угуп айткан жообу:
*«Баракелде, Алты аке,
 Бали ракмат, Кенже аке,
 Тууган деп мага келипсиң,
 Туугандыгың билипсиң.
 Алатоо күлүк ат чыгып,
 Алдыңкы байге алыпсың, (55-56)*
*Ашка барбай калам – деп,
 Барсам жаңжал салам – деп,
 Алдыңкы атын байгеге
 Табылдыны саям – деп,
 Арбак урган Алтыбай,
 Атаң экөөң кат жаздың(57)*

ЫД - [2015: 372, 373] Ырысбай Дыйканбай уулунун айтуусунда атасы Эрменканга аш берүү жана аталаш агасы Кудайназар менен анын уулу Алтыбай жөнүндө сөз болбойт. Окуя калмактардын Табылдынын жылкысына тийишинен башталат.

Күндөрдүн бир күнүндө уй түгүндөй көп калмак, Чабдар аттуу Чалкалмак аттанып келип, Табылдынын жылкысын чаап алды. (372)

Ошентип көп калмак жылкыны чаап алып кетти. Сарыгул: «Мен сүрдөндөн калбайын, артынан барайын, сен Карагул барып эр Табылдыга кабар бергин» – деди.

Карагул барып: «Жылкыңды калмак алды. Калмактан көп кошун келди» – деп кабар айтты. (373)

3.3. Алтыбайдын качышы

АТ – [2015: 57] Табылды Алтыбайдын жалган таарынычын угуп, ою жаман экендигин билет. Кырк жигитин чакырып, Алтыбай менен кармаш башталат.

*Алтыбай качты арбаңдап,
Айласы кетип дардаңдап.
Куйрукка шамшар жеп алып,
Куудуруп чыкты барбаңдап.
Алтыбай качып жорголоп,
Аркадан каны шорголоп,
Анча-мынча калмактар,
Аттарга барып корголоп.
Кубалап чыкты Табылды,
«Кулду тирүү койболоп».
Колу, бутун байла – деп,
Кулду кармап жайла – деп,
Кардыгач чакыр баарысын,
Кырк жигит кеткен кайда? – деп.
Үйдөн чыкты Табылды... (57)*

БД – [2015: 372] Алтыбай жөнүндө маалымат жок, аларды жалпы эле калмактарга кошуп атаган. “Эр Табылдынын төрөлүшү” деген кыска бөлүмдө калмактардын кыргыздарга душман экендиги айтылат.

Бламандын эр Табылды туулганда күн түбүндө калмак коркту, ай түбүндө алыскы душман коркту (372)

3.4. Калмактар менен Табылдынын урушу

АТ – [2015: 58] Калмактар менен уруш Табылдынын аталаш агасы Кудайназар жана анын уулу Алтыбай менен болгон араздашуунун негизинде келип чыкты.

*Үрккөн калмак камынды.
Үйүрлүү бөрү турабы,
Табылдыга жабылды.
Колдон, буттан алышып,
Короого сүрүп барышып,
Бутунан байлап алышып,
Мойнуна жипти салышып,
Тегеректеп калмактар,
Темтеңдешип чабышып,
Камчы, чочмор, муш менен
Кез келгенин чабышып.
Жыга алышпай жүрүшөт,
Жыйырмаасы жабышып,
Сыйыртмакты салышып,
Табылды чапкан калмактар,
Талп этип жерге жабышып. (58)*

БД – [2015: 373, 374, 375] Бул вариантта биринчи уруш Чабдар аттуу Чалкалмактын Табылдынын жылкысына тийишинен башталса, Актан Тыныбековдун вариантында 1-уруш Кудайназардын атасынын ашына чакырылып, атайылап уруш салуу максатында сөз айттырып, жылкысын айдап кетип, уруш башташат.

Ошентип көп калмак жылкыны чаап алып кетти. (373)

«Алатандын тогуз уулуна кабар сал» – деп өзү муздай темир кийинип, буттай темир курчанып, Арчатору күлүгүн минип, эр Табылды жүрүп кетти. (373)

1-уруштун окуялары “Эр Табылдынын жылкысын калмактар айдап кетиши”, “Калмактар менен уруш” бөлүмдөрүндө сүрөттөлөт.

Актан Тыныбековдун вариантындагы Табылдынын эки жакын досу Элдияр менен Эрмек деп берилсе, Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында Карагул, Сарыгул деген эки кул жылкычысы Табылдынын эң жакын жигиттери катары берилет. Сарыгул калмактардын жылкысына тиет.

*Каны менен кармашсам,
Кайрыларга канат жок,
Буруларга бутак жок,
Жалгыздыкта кубат жок – деп, муңайып ыйлап турса, сары айгырды жайдак минип, Сарыгул жылкыны тийип калган экен. (374)*

Сарыгул Чабдар аттуу Чалкалмак менен беттешти. Чалкалмак атты эле, бет алдынан ок тийип, Сарыгул баатыр жыгылды, балчыкка башы тыгылды. (374)

Кылычка ченеп кыркышып, бир белеске жыйышып, ач бөрүдөй тийишип, күнү-түнү аттан түшпөй, наар албай, он бир күн урушту. Капырдын өлүгү боолаган буудайдын боосундай болду. (375)

3.5. Калмактардын жеңилиши, тарашы

АТ – [2015: 59-60] Калмактар менен уруш кеңири сүрөттөлөт.

*Кырк жигит кирди жабыла,
Кыйланын башын жаралап,
Эрдигине чыдабай,
Калмактар качты талаалап.
... Калмактын баарын байлады,
Карсылдатып айдады. (59)
Куйруктан канын чубуртуп,
Алтыбай турат кансырап,
Таяк жеген калмактар,
Талып жатат алсырап. (59)
Байгенин баарын таратып,
Баланы калкы жаратып,
Эки жүзчө кой берди,
Энчи кылып алгын – деп,
Алтыбай менен жарашып,
«Эр экен деп Табылды»,
Эли кетти тарашып.
Эми берди бирдикти
Эли көзүн карашып. (60)*

ЫД – [2015: 375] “Калмактар менен болгон уруш” бөлүмүндө Табылды Чабдар аттуу Чалкалмак менен беттешип, катуу жараат алат. Андан кийин эле Табылды жарадар болуп “эсин жыйып, көңүлү тынып, Олуя-Ата Тектурбаска келип туруп, Жоргонун белин ашып, Таласты басып келсе, суу жок, аңкал суусап турган экен”, калмактардын жеңилиши боюнча окуя белгисиз бойдон калган.

IV. Экинчи уруш

4.1. Табылдынын ооруп калышы

АТ – [2015: 60-61] вариантында Табылдынын катуу ооруп калганын угуп, Кудайназар Чалкалмакка “чаап ал” деп, киши чаптырат.

Күндөрдөн күн өтүп, айлардан ай өтүп, бир убактыларда Табылды катуу ооруп калды.(60)

Табылды оорудан аман-эсен айыгып, тору этине толо албай, баштагыдай боло албай жүрдү.(61)

ЫД – [2015: 375] вариантында Табылды 1-урушта жарадар болду.

Эр Табылды өзү отуз эки жерден найза тийип, эси ооп, көзү тунуп, акылы кетип, найзаны жерге сайып таянып турган кези эле. (375)

Бул вариантта Табылдын кашкарлык молдодон айыгып келгенден кийин 2-уруш башталат. “Эр Табылдын жараатынан айыгып, үйүнө келгени” деген эпизоддон кийин “Эр Табылдын калмак менен экинчи мертебе урушканы” эпизоддорунан кезиктирүүгө болот.

4.2. Чалкалмактын Табылдын жылкысына тийиши

АТ – [2015: 60, 61, 62]

Оорусу Кудайназарга угулуп, «Табылды өлөрчө алекте жатат дейт» деген кабар менен Кудайназар көл башындагы Чалкалмак деген баатырга Олжобай деген уулун чаптырат. «Табылдын оорусу катуу, ушу кезде келип жылкысын тийип кеткин – деп». Бул кабар менен Чалкалмак элин жыйнап, он миң кол алып, кошунду кабат мол кылып, оорукка колду таштап, беш жүз баатырды өзү баштап, Чалкалмак баатыр ашуунун белинен дүрбүнү салып карап жатат.* (60-61)

Чалкалмак бейкут жаткан Табылдын жылкысын көрүп, Үч-Нуранын башынан, Нарындын кара ташынан, жылкыны беш жүз баатыры менен келип тийип кетти. Кичи Нарындын суусунан кечирип жатып, Чалкалмак ойлонуп, жылкы айдаган баатырларга карап айткан сөзү:

*«Жылкы айдаган баатырлар,
Ат башын бир аз тартыңар,
Баарың келип угуп тур,
Силерге айтар сөзүм бар.
Мен Чалкалмак болгону,
Чалкалмак атка конгону,
Кыргыздан жылкы көп алдым,
Кытайга барып кол салдым.
Казактан жылкы көп алдым,
Каңгайга барып кол салдым.
Алты-Шаар, Кашкардан,
Алтын, күмүш олжсо алдым.
Эрдемсиген кыргызга
Алда канча кол салдым.* (62)

ЫД – [2015: 372, 373] Бул эпизоддор “Эр Табылдын төрөлүшү” деген бөлүмдөн кийин эле “Эр Табылдын жылкысын калмактар айдап кетиши” деген бөлүмдө сүрөттөлөт.

Күндөрдүн бир күнүндө уй түгүндөй көп калмак, Чабдар аттуу Чалкалмак аттанып келип, Табылдын жылкысын чаап алды. (372-373)

Калмактар Орыян деген жерде толуп жаткан көп жылкыны айдап алды, көп калмак кыргын салып бакырды, алманын башын жапырды, «калмактап» ураан чакырды. Ошентип көп калмак жылкыны чаап алып кетти. Сарыгул: «Мен сүрдөндөн калбайын, артынан барайын, сен Карагул барып эр Табылдыга кабар бергин» – деди. Карагул барып: «Жылкыңды калмак алды. Калмактан көп кошун келди» – деп кабар айтты (373)

4.3. Кардыгачтын Арчаторуну издеп табышы

АТ – [2015: 61, 69-79, 80] “Арчатору бууданың, айбандан эстүү жаныбар” дегендей, Кардыгач жамандыкты алдын-ала сезип, атты абасына алып келип берет. Табылды катуу

сүйүнөт. Бул эпизод да өтө кеңири сүрөттөлүп, бир туугандардын жылуу, чын ниеттик мамилесин ачып берет.

«Аттардын картасын толтуруп алалык» – деп, Арчаторуну баш кылып, аттардын баарын жазгы көктөмдө агытып жиберген. (61)

Кардыгач макмалдан кылган дорбого мейизден жемди салып, Арчаторуга түшкү жемин берип, жалын тарап, соорусун сылап, күнүгө бир маал барып келүүчү. Арчаторуну жайы-кышы багып жүргөн Кардыгач эле. (61)

Эртең менен Элдияр, Эрмек келип, Табылдыны ойготуп, Чалкалмактын кабарын айтып, чаң тополоң түшүп жаткан кезде, өзү он төрт жашында, саамайы бар башында, Табылдынын карындашы Кардыгач жылаңаяк, жылаң баш, карбаластап өзүнчө капаланып бүлүнүп:

*«Торкодон кылган көйнөгүн,
Так белине түрүнүп,
Арчатору бууданды,
Айлам келсе алсам – деп,
Абама алып берсем – деп, (69)
Абакем атсыз калды – деп,
Кардыгач күйүп жалын чок,
Өрүшкө барып өксөдү,
Жылкыдан караан көрбөдү.
Колунда алган жеми бар,
Арчатору бууданга
Күндө берер жери бар (69)*

Арчатору буудан, жылкыдан кайып тууган, кишиден эстүү мал эместе, калың жылкынын сүрөөсү менен караңгыда барган. Чоң шашке болгондо суу ичип канып, кумга оонап алып, эки жакка көзүн салып, күндө жеген жемин эсине алып, калмакты көрүп кошкуруп-бышкырып, үйүр болгон кырк бууданды карап, окуранып кишенеп, Улуу-Сууну бойлоп, кычык менен кылт этип, кыл куйругу жылт этип, кутулар өлчөсүнө келгенде, кырк бууданды ээрчитип алдына түшүп, арыштап жөнөгөн экен. (71)

*Коркуп жаткан Кардыгач
Козголуп ыргып турду эми,
Макмалдан кылган дорбону
«Мо-молоп» берип сунду эми,
Арчатору буудандын
Башына нокто салды эми,
Арчатору күлүктүн
Оң көзүнөн өптү эми,
Сол көзүнөн өптү эми,
Солкулдап жашын төктү эми.
Жалынан жыттап жалынып. (72)*

*«Адам сыны келди го,
Алдам тилек берди го,
Айланайын, Кардыгач,
Аттарды алып келди го. (80)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизод кездешпейт.

4.4. Табылдынын Уста баатырга жазган каты

АТ – [2015: 78,79] Катты Кардыгачтан берип, элин-жерин коргоого даяр турган баатырлардын согушка аттанышына кабар жөнөтөт.

Кардыгач агаларына өзүнүн кантип шашылыш аттардын артынан кеткенин жана кантип мында алып келгенин, жоолор артынан кууганын айтып берди.

Укмуштуу сөздү уккан соң, булардын зээни бузулду. Табылды кырк жигит менен кеңешип, калың кара катаган элине кабар салуу үчүн Кардыгачтан кат жазып, эл ичинде эстүүлөргө, эбин тапкан сөздүүлөргө, алыскы жолду көргөндөргө, бирди жыккан балбандарга, душманды сайып алгандарга, аттуу-тондуу алдууларга, алыскы жолго камдууларга – деп кат жазды. (78-79)

«Кардыгач ушул катты алпарып аяш атаң Устага бер» – деп, Көкчолокту токуп берип, кол кармашып коштошуп, Табылдынын айткан сөзү:

«Кош, чырагым, турба – деп,

Жолго жолтоо кылба» – деп.

Калың кыргыз элине

Кагаз жазып берди эми. (79)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизод кездешпейт.

4.5. Калмактар менен уруш

АТ – [2015: 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, -145] Калмактар менен уруш - эпостун негизги өзөктүү окуясы. Табылдынын эрдиктери ушул эпизоддордо кеңири сүрөттөлөт.

Чалкалмак бейкут жаткан Табылдынын жылкысын көрүп, Үч-Нуранын башынан, Нарындын кара ташынан, жылкыны беш жүз баатыры менен келип тийип кетти (61)

Чалкалмак тегерете карап барсамбы? деп санап, айылдын үстү кашаттан Табылдыны: «Барсыңбы?» – деп кабар салып айткан сөзү:

«Эр Табылды сенсиңби,

Элимде эр жок дейсиңби?

Ээн жаткан жылкыңды

Ээлеп алдым билдиңби?

Эрманканда өчүмдү,

Эми алдым, балам, көрдүңбү?

Эсиңе салдым далайды,

Эр экен абам дейсиңби,

Хан Табылды сенсиңби?

Калкымда эр жок дейсиңби? (64)

Калмактардын кол салганын Эрмек менен Элдияр келип угузат:

«Турбайсыңбы, Табылды,

Душманың сага камынды,

Чалкалмак үнү чаңырды,

Чааптыр жылкы малыңды,

Кашаттан кабар берди го,

Чамалап сенин алыңды.

Турбайсыңбы, Табылды. (66)

Эр Табылды ошондо

Алп уйкуда жатты эле.

Эми көзүн укалап,

Кылыч, мылтык жарагын

Керегеден сыйпалап.

«Элдияр, Эрмек досторум,

Эмне сөздөн козгодуң,

Атаңдын көрү калмактын

Ашуудан алдын тосомун (67)

Он биринин башын чаап,

Жаш Табылды баланын

Жалыны бир аз басылды. (86)

Элдияр, Эрмек ой-тоонун баарын жойлоп, бириндеп жүргөн калмактардын аттарын жылкыга кошуп айдап жер жесеген он беш калмактын төртөөн өлтүрүп, бирин кармап алып байлап келе жатат. (87)

Элдияр калмактар менен уруштун алдында аларга кар жаадырып, үшүтүп, шайын кетирет.

«Калмактан калың кол жатат.
Кара курттан мол жатат.
Кара болбой, сен уксаң,
Кармаша турган жол жатат,
Кытайдын колу мол жатат. (92)
Калганын дагы табалык.
Кар жаадырып жүдөтүп,
Калтыратып үшүтүп,
Калмакты анан чабалык. (93)
Найзалар жүрөт калк этип,
Сайганда ичи жарк этип.
Кыргыздар сайса жөө калмак,
Кырданып кетет талп этип.
Караңгы түшүп баратты,
Кыргыздар ишке жарашты (96-97)
Калың калмак эми айтат:
«Алтымыш балбан ээрчитип,
Ашууга кеттиң ханыбыз,
Аттарды кошо алдырдык,
Айдарга калбай малыбыз,
Артынан барсак жылкынын
Алты миң калмак баарыбыз.
Алдыбыздан качырды. (102-103)

Чалкалмактын урушта калмактардын качышына аябай ачууланат.

Чалкалмак ачуусу келип, калкынын качып кеткенине капа болуп, Карабозду минип, качкан элинин аркасынан жүрүп, бир жарым миңче кишини таап алып, айдап келди. (104)

Кан аккан майдан талаада,
Калкка аралаш сулаган,
Өлүккө көзүн салды эми.
Кылыч тийип башына,
Жарылгандар бар экен,
Найзанын учу жүрөккө,
Малынгандар бар экен.
Чочмор тийип чыкыйга,
Жанчылгандар бар экен. (145)

БД – [2015: 380] 2-уруш “Эр Табылдынын калмактар менен экинчи мертебе урушканы”, “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө берилген.

Желбегей торко кийиптир,
Булар калмакты көздөй жүрүптүр.
Жоо-жарагын кийди – дейт,
Булар жоону карай жүрдү – дейт.
Найзалары колунда,
Сооттору жонунда,
Калкандары башында,
Кырк чилтени кашында,

*Бир кудайдан тиледи,
Күн түбүндө көп калмак,
Ошону көздөй жөнөдү (380)*

4.6. Чалкалмактын жараланышы

Чалкалмак менен уруш эпостун эки вариантында тен кездешет. Актан Тыныбековдун вариантында калмактар менен уруш кеңири сүрөттөлөт.

АТ – [2015: 143-155] «Жаралуу кылдым калмакты, Жардам бер деп ар убак, Таң атканча оозумдан, Кетирбедим Манасты» деп Табылды калмактардын сесин алышты, Чалкалмакты жарадар кылышты.

*Айдалынын бетине,
Табылды найза берди эми.
Учу болот, бөрү тил,
Найзанын жайын эми бил.
Таамай сайып Табылды,
Далыга мыктап тийиптир. (143)
Аттан кулап кетерде,
Кылычтап башын кесерде,
Буйтап качып Карабоз,
Бура тарта берди эле (143)
Козголо алгыс болгондо,
Кокусунан бошонуп.
Качып келген бул жерге.
Кошто жаткан калмактар,
Кошо келген бул жерге. (147)*

Чалкалмак жаралуу болуп качып, Чоң-Ашууну ашып, Табылды келип калабы деп шашып, атка жүрө албай, алына кире албай, жерден үй каздырып алып, жаратын дарыланып жатып калды. (148)

*Чалкалмак кайда болду экен,
Жарааты кантип калды экен? (152)
Чалкалмак кайда экенин,
Чар тараптан чалалы,
Жаралуу болгон неменин,
Жаткан жерин табалы (154)*

Чалкалмак үңкүрдө жатып жарааты айыгып, ок-дарыны мол кылып алган экен.
(155)

ЫД – [2015: 383] калмактар кырылышы “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө сүрөттөлөт. “Кыргын таап ошондо, кырылып калды көп калмак” деп баяндалат. Бирок Чалкалмактын жарадар болушу боюнча сөз жок.

*Сансыз калмак кырылды.
Сан көтөрүп калды – дейт.
Чалкалмак качарына жер таппай,
Барарына эл таппай,
Айласы куруп калды – дейт. (383)*

4.7. Табылдынын жарадар болушу

Актан Тыныбековдун вариантында Табылды 2-урушта, ал эми Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында 1-урушта жарадар болот.

АТ – [2015: 162-171] Соккуну Чалкалмактан алат. Оң бутунун ашыгын сырбараң омкоро түшөт.

*Сырбараң үнү тап этти,
Табылдыга чап этти.*

Оң бутунун ашыгын
 Омкоро жаздап ок өттү. (162-163)
 «Соот жетпес жериме,
 Сокту белем Чалкалмак,
 Олпок жетпес жеримди,
 Оңдурду белем Чалкалмак. (163)
 Кызыл бетте кан калбай,
 Кубаты кетип, ал калбай,
 Кызуу менен эр неме
 Жүргөн экен байкабай.(166)
 Агын суунун боюна
 Көтөргөн бойдон барды эми.
 Бутун жууп тазалап,
 Кара дары жапты эми,
 Эси эндиреп Табылды,
 Эт бышымдай жатты эми (166)

Табылды үч күн, үч түн уктап ойгонуп, жараты бир аз оңолуп, башын көтөрүп турган кезинде, төрт жигит менен Элдияр алтымыштай ат айдап, атка жүктөп аспап, жарактарын алып келип калды. (171)

БД – [2015: 377] Табылды 1-урушта катуу жараат алып, “Калмактар менен уруш”, “Эр Табылдыга сагызган, күкүк жана кашкарлык бир молдо досунун кылган кызматы, “Кашкарлык молдонун келип, Эр Табылдыны дубалаганы”, “Эр Табылдынын жаратынан айыгып, үйүнө келгени” деген бөлүмдөрдө сүрөттөлгөн.

Өзү башын көтөрүп күкүктү көрө салып, күкүккө сөз айтты: «Оо, күкүк, отуз жерге ок тийди, кыбырарга алым жок. Сүлдөрүмдө кубат жок. Басып барар бутум жок, жеткизип берер кишим жок, сенден башка досум жок. Өлө турган чак болду, калмак менен сайышып, кара жаным кейиди. (377)

4.8. Табылдынын 40 жигитти элине узатышы

АТ – [2015: 171, 172, 173, 174]

Табылды баатыр кырк жигитти, азын-көбүн олжосу менен: «Элге барып эс алып тургула, көргөн билгениңерди элге жомок кылгыла. Эрмек эмне үчүн келбей калды, андан кабар алгыла, аман-эсен бар болсо, мени Таласта Манас баатырдын күмбөзүнөн тапсын» – деп, кырк жигитти узатаарда айткан сөзү (173)

Кырк жигит Табылдыга ыраазы болушуп, ракмат айтышып, кол кармашып коштошуп, «жакшылыгыңды унутпайбыз» дешип, кучакташып көрүшүп, эки беттен өбүшүп, төрт жүз токсон ат алып, коштошуп жүрүп кетишти. (174)

БД – [2015: 384] Бул вариантта буд эпизод “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө баяндалат. Уруштун аягы калмактардын кырылышы, Табылдынын 40 жигити кашында экендигинин айтылышы менен бүтөт.

Күн чыгыш менен күн батыш,
 Калмактын баары кырылды,
 Арбак, кудай жар болду,
 Эр Табылды жалгызга.
 Аты Кызыр алдында,
 Кырк чилтени кашында,
 Он эки ыймам кырк чилтен,
 Эр Табылды кашында. (384)

V. Табылдынын таласка келиши

Бул бөлүмдө баш каармандын жарадар болуп айыгышына чейинки мезгилде болуп өткөн окуялар 9 темага бөлүнүп талданды. Талдоо А.Тыныбеков менен Ы.Дыйканбай уулунун варианттарын салыштыруу менен жүргүзүлдү.

5.1. Манастын күмбөзүнө келип дарыланышы

АТ –[2015: 174, 175] Табылды согуштан алган жараатынан айыгуу үчүн Таласка Манастын күмбөзүнө келет.

Табылды менен Элдияр бир күлүк, бир жоргого кош артып алып, Таласты карай бет алып жөнөштү. Жаралуу болгон Табылды бир нече күндө Таластагы баатыр Манастын күмбөзүнө келди. (174)

Табылды менен Элдияр аттан түшүп, дубанага көрүшүп жатып калышты. Дубана Табылдынын бутуна тинтүүр салып, май сөөгүн алып, дарылап жак- шылап багып турду. Табылды айыгып, таяк менен басып калды. Жыйырма күн болгондо Табылды: «кетсек экен, дубанам» - деп уруксат сурады.(175)

ЫД –[2015: 377, 378, 379] Бул вариантта Табылдынын согуштан жараат алып дарыланышы башкача баяндалат. Ал кашкарлык досун күкүктөн айттырып чакыртып дарыланат. Табылды Таласта эмес Чычканда дарыланып айыгат.

5.2. Кардыгачтын журтта калтырган каты

АТ –[2015: 176, 177, 178, 179] Табылды менен Элдияр дубананын айтканына макул болбой жолго чыгып, бирок айылды конгон журттан таппай калышат.

Караса журтта Табылдынын сырдаган таиш мамысы жатат. «Эл жай баракат көчсө, мамы калбас эле» — деп мамынын жанына келишсе, мамынын башкы муунагында жылкынын кылы менен байлап койгон булгаары бар. Аттан түшө калышып карашты. Булгаарынын ичинде Кардыгач жазган кат чыкты. Катты окуп көрсө мындай деп жазган экен:

*Эрманкандын баласы,
Эр Табылды жалгызга,
Аманат деп таштадым.
Аман-эсен жолукса,
Ушул катты алышка,
Чалкалмакты кубалап,
Кеттиң эле алыска.
Күн батыш карай биз кеттик,
Көз жетпейт кайда барышка. (176)
Карбаластап мен байкуш,
Кагылайын, кырк аке,
Шашылып жазган кат ушул.
Кандай заман күн болот,
Кудайназар абакем,
Каарланган шарты ушул»(177)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт. Эпосто Кардыгач, Элдияр деген каармандар да кездешпейт.

5.3. Элдиярдын элине кайтышы

АТ –[2015: 181, 182, 183] Табылды менен Элдияр кенешип, Элдияр элди таап, элден кабар алып, эл ичинен Табылдынын энесинен 90 түрдүү дарынын керектүүсүн алып келип, баатырдын жараатын айыктырмак болуп жөнөп кетет.

*Эртең эрте аттанып,
Эл артынан чаба көр,
Кайда да болсо Элдияр,*

Энекемди таба көр. (181)
 Аман барсаң Элдияр,
 Айтар сөзүм мына булар:
 Биринчи салам айта көр,
 Аяш атам Устага,
 Табылды жаман оору - деп,
 Атаңдын көөнүн кыстаба,
 Атаң Уста кейисе,
 Өзүң кошо сыздаба,
 Экинчи салам айта көр,
 Карыган байкуш энеме,
 Сурап калса салам де,
 Ага менен жеңеге.
 Кайрат айтып коё көр,
 Чачыкей курган немеге.
 Капа болбой жүр дегин,
 Кардыгач жалгыз боорума. (182)
 Элдияр минди кош айтып,
 Жашыгандан күбүрөп,
 Оозунда сөзүн бош айтып,
 «Жети күндө көрөмүн,
 Жүзүңдү келип мен кайтып.
 Кайрат кыл, баатыр Табылды,
 Калдың - деп жалгыз сен жатып,
 Талаага жалгыз досумду,
 Таштайын жалгыз мен кантип. (183)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында айтылбайт.

5.4. Элдин азап, тозогу, арманы

АТ – [2015: 176, 177, 178, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 225, 226, 227]

Табылды жок учурда эли азапка батып, абдан арып ачып, оор күнгө кабылат. Элдин азап-тозогу, көргөн куну Кардыгачтын катынан баштап баяндалып отурат.

Элдияр жол жүрүп баратып, сан кара боз кой айдап, кер өгүздү минген, кементайды кийген, эркек десе аялдай, аял десе эркектей, бир адам койдун артынан сенделип, боздоп ыйлап келе жатат.

Ошол койчунун ыры:

«Тогуз ай куурап көтөргөн,
 Тула боюн сыздаткан,
 Тогузга жашы жеткенче,
 Торкого ороп уктаткан.
 Тозоктуу энем кайда? — деп,
 Эсиңде барбы мен жактан.
 Карыганда мен шордуу (184)

Кайгырып ыйлап теңселип, бир кыз келе жатат.

Боздогон үнүн угуп, Элдияр тыңшап тура кал- ды. Кыздын айтканы:

«Суу боюнда жалбызым,
 Эрманкандын баласы,
 Эр Табылды жалгызым.
 Жаңырыктуу кыядан,
 Жалгыз элең уядгш,

Эңилчектүү кыядан,
Элкин элең уядан,
Өлүү десем жерде жок,
Тирүү десем элде жок. (186, 187)
Кыйла төмөн барганда,
Кыйган терек түбүндө
Бир катын турат жашынып.
Ыңырчактуу кара өзүз,
Жанында турат байлануу (188)
Кудайназар абакең,
Жердин баарын чалыптыр,
Жерге көзүн салыптыр,
Жергелүү кыргыз элиңди
Бүт көчүрүп барыптыр.(226)

ЫД – [2015: 379, 380] Согуштан кийинки элдин азап турмушу кеңири баяндалбайт. Учкай гана Табылды айыгып элине келсе, эли тарап кеткендиги баяндалат.

Элине келип жетиптир,
Элине бир келсе,
Эли тарап кетиптир.
Аладан бээ сойду – дейт .
Азыркы айлын жыйды – дейт,
Куладан бээ сойду – дейт,
Куюккан элин жыйды – дейт.
Карадан бээ сойду – дейт,
Качкан элин жыйды – дейт. (379-380)

5.5. Кардыгачтын түш көрүшү

АТ –[2015: 206, 207, 208, 209, 210] Түш көрүү, аян берүү аркылуу алдыда боло турган окуялардын үмүт артуу эпостордо кеңири кездешкен эпизоддордон. Кардыгачтын түш көрүшү, анын оңго жоорулушу аркылуу кеңири баяндалат.

Ал түнү жатып, Кардыгач бир жакшы түш көрүп: «Жеңеме жорутайын» – деп токойду карай козусун жайып, Чачыкейдин артынан барып айтып турганы:

«Айланайын, жеңеке,
Түндө жатып түш көрдүм,
Бир ажайып иш көрдүм.
Кайнаган калың эл көрдүм,
Кара чаар шер көрдүм.
Кайып болгон абамды,
Калк ичинен мен көрдүм.
Арчатору ат көрдүм,
Алтынын чачкан март көрдүм.
Ак өргөөнүн ичинде,
Алтын тактын үстүндө,
Абамдын көөнүн шат көрдүм.
... Бул эмине болучу (206-207)
Куурап жүргөн мен байкуш,
Кундуз бөрк кийдим башыма,
Шуру бермет аралаш,
Тагындым мончок чачыма.
Ак тубар көйнөк кынама,
Алып кийдим боюма,

Алтын саптуу айбешта,

Алып турдум колума.

Бул эмине болучу,

Бул түшүмдү жоручу?» –Деп Кардыгач айтты эле. (207)

Кардыгачтын түшүн Чачыкей жакшылыкка жоруйт. Андан ары Чачыкей менен Кардыгач Элдияр менен Эрмекти ордон чыгаруунун амалын ойлошот.

Брысбай Дыйканбай уулунун вариантында түш көрүү баяндалбайт.

5.6. Баатырлардын ордон чыгышы

АТ –[**2015:** 211, 212] Кардыгач менен Чачыкей кат жазып, азыноолак азык кошуп, арканга байлап, орго түшүрөт. Катты окуган Элдияр, Эрмек ордон куткаруу үчүн эмне иш аткаруу керектигин баяндап катка жооп жазышат.

«Айланайын, Кардыгач,

Чачыкей бизге сен аяш.

Анттуу досуң Табылды,

Бул бешөөбүз уялаш.(211)

Минип качар ат барбы,

Муну эмне дейсиңер?

Кертабылгы ат барбы,

Кетире турган ал барбы.(211)

Элдияр менен Эрмектин катын окуп, эки түн өткөндөн кийин Кардыгач менен Чачыкей Кертабылгы менен Алтыбайдын Алатоо деген атын, айтылган дарылардын баарын алышып, Элдиярдын жарак-шаймандарын ордун башына алып келип, жазылган катты кошуп орго аркан менен түшүрдү. Ошентип, баатырлар ордон кутулуп, эки күлүктү минип, Эрмек токойдо калып, Элдияр болсо Табылдыны көздөй жөнөдү.

5.7. Табылдынын арманы

Эпостун эки вариантында тең Табылдынын арманы калмактар менен болгон согуштан катуу жараат алып, айласы кеткенде айтылат. Кырк жигитин, Эрмек менен Элдиярды күтүп жатат. Кийинки эпизоддордо күкүк, чыйпылдак деген боз чымчыкка арманын айтат.

АТ –[**2015:** 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221] Элдияр кеткенден кийин беш күн өткөндө Табылды жарааты кабылдап, жаны кыйналат. Ошондо арманын минтип айтат:

«Атаңдын көрү дүнүйө,

Арбыды жарат күнүгө,

Агын суунун боюнда,

Агарган таңды көрө албай,

Арманым айтып жатамын,

Айсыз караан түнүнө.

Алдадан жардам болбосо,

Азаптуу менин үнүмө.

Же угулбайт үнүм элиме,

Элим тургай жериме.

Эгемден жардам болбосо,

Жан кыямбы жалдырап,

Ээн талаа жеринде.(213)

Арманын айтып эч пенде,

Адамда мендей болбосун.

Аталаш тууган болсо да,

Арбак урган куу как баш,

Кудайназар оңбосун.

*Жараатым кетти чабылып,
Ашыгымдын шишиги
Алача белге жабылып (213)
Кырк жигит, Эрмек дос кана?
Кыйналган жалгыз жаш бала.
Эрмек болор киши жок,
Эн жатам талаада.
Чымырканып алайын,
Чындап кайрат кылайын,
Чымындай жаным чыкканча,
Чыңалган шишик жарага,
Чыдагансып турайын» (214)*

БД–[2015: 376, 377] Бул вариантта Табылды арманын кудайга айтат. Ал эпизод “Эр Табылдыга сагызган, күкүк жана кашкарлык бир молдо досунун кылган кызматы” аталыштагы бөлүмдө берилет.

*Ошондо өзү тура албай, ат коёрго киши жок болуп турганда, айласы куруганда
Табылдынын кудайга айткан арызы:*

*«Кудай Таала, атадан жалгыз бир кылдың,
Сүйөнөргө тууган жок,
Сүйгөнүмө ини жок,
Бир кудайга не жаздым.(376)
Кудай Таала кудурет,
Мунажатын* жеткизди.
Айдап жамгыр жаадырып,
Арчатору жаныбар,
Чыйрыгып алып ыргытты,
Чидерлери үзүлдү (376)*

Кийинки эпизоддордо Табылды башын көтөрүп, күкүктү көрүп калып арман кылып сөз айтат:

*«Оо, күкүк, отуз жерге ок тийди, кыбырарга алым жок. Сүлдөрүмдө кубат жок.
Басып барар бутум жок, жеткизип берер кишим жок, сенден башка досум жок. Өлө
турган чак болду, калмак менен сайышып, кара жаным кейиди. Кайрыкеч күкүк суу
берчи».(377)*

5.8. Үч баатырдын жолугушуусу

АТ –[2015: 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259] Табылды, Эрмек, Элдияр - үч баатырдын жолугушуу өтө кеңири баяндалат.

Элдияр күндөп, түндөп: «Болжолдуу күндөн өтүп кетпесем экен» – деп, шашып жүрүп келе жатты.

*Бууданды минип энтеңдеп,
Катуулап жүрүп Элдияр,
Калбай бүгүн жетсем – деп,
Акыреттик досумду
Аман-эсен көрсөм – деп. (221)
Ашыгып келген Элдияр,
Атка көзүн салды эми,
Ачып көздү, жумганча,
Табылдыга барды эми.
Табылды жатат суналып,*

Таноосун кыпчып кубарып,
 Эси чыгып Элдияр,
 Аттан түштү куланып (223)
 «Айланайын, Элдияр,
 Эрмек экен мына бу,
 Көйнөгү жок жылаңач,
 Тебетей жок жылаңбаш,
 Төрт элидей болуптур,
 Башындагы кара чач
 Ал турмак колунда сынык тагы
 Башынын айрык агы бар.
 Кызыл жүзү бозоруп,
 Кыл муруту узарып,
 Кыйналган окшойт Эрмегим (251)
 Эрмекти булар көрүштү.
 Эрмекти көрүп Табылды,
 Эсинен танып кетпести.
 Эрмек калды жалдырап,
 Карап калды алсырап
 «Эрмексиңби бери кел» - деп,
 Табылды сүйлөп сөз сурап.
 Таанып коюп баатырды
 Эрмек чындап буркурап.
 Сагынышкан үч баатыр,
 Баарысы ыйлап чуркурап.
 Жылаңач Эрмек канетсин,
 Тула бою дирилдеп,
 Туралбай сөзгө зыркырап.
 Эр Табылды барды эми,
 Эрмекти кысып алды эми,
 Ажыраткан киши жок,
 Кыяматтык үч курбу,
 Кучакташып калды эми. (252-253)

ЫД –[2015: 379] Ырысбай Дыйканбай уулунунвариантында бул эпизод кездешпейт. Бирок эпосто досу катары кашкарлык молдо баяндалып, Табылды айыккандан кийин элине чогуу кайтышат. Бул окуя “Эр Табылдын жаратынан айыгып, үйүнө келгени” деген бөлүмдө айтылат.

Эки бирдей жан досту
 Күкүк менен коштошуп,
 Эки колун уучташып,
 Арчатору күлүккө
 Эр токум салды – дейт.
 Эки досту учкашып,
 Элин көздөп жүрдү дейт. (379)

5.9. Табылдын айыгышы

Калмактар менен болгон уруш эпостун эки вариантында тең эки жолу болгондугу баяндалат. Бирок Табылдын оорушу, айыгышы сыяктуу эпизоддор эки вариантта өзгөчөлөнөт. Актан Тыныбековдун вариантында Эр Табылды экинчи уруштан кийин жараланып айыкса, Ырысбай Дыйканбай уулунда калмактар менен биринчи урушта катуу

жараланып, кашкарлык молдо досу тарабынан айыгат. Андан кийин гана экинчи жолу дагы калмактар менен беттешкендиги сүрөттөлөт.

АТ –[**2015:** 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237] Элдиярдан элдин кабарын угуп, көңүлү тынат.

*Айыккандай көрүнүп,
Дарысы жагып калды бейм,
Кара терге чөмүлүп,
Эти жумшап былбырап,
Шишиген жерлер кыбырап.
Тула бойдун тамыры
Жан киргендей чымырап.
Табып болду Элдияр,
Улам жабат дарысын,
Эм болуп кетер бекен – деп,
Дарынын сыйпайт баарысын,
Күнү-түнү төрт күндө
Шишиги тарап шимилди.
Көп дарынын баарынан
Жагып жатат ким билди.
Өлөт деген Табылды,
Өөдө болуп тирилди. (224)
Айыгып калды Табылды,
Акжолтой буудан чагы бар. (231)
Табылды баатыр бул дарттан
Таза болгон чени бар.
Экөө бирдей аттанып,
Бир жүргөнгө шаттанып,
«Болжолдон калбай келдим – деп,
Ар уруу дары бердим – деп,
Айыктырып аткарган,
Анттуу досуң менмин» – деп. (234)
Табылдыны жаткырып,
Териге алып тердетип,
Теринин желин тарттырып,
Он беш күн багып талаада
Баатырдын күчүн арттырып,
Калыбына келтирип,
Канын оңоп жеткирип. (236)*

ЫД–[**2015:** 377, 378, 379, 380] Табылды күкүккө кат жазып Кашкарды көздөй учурат. Катта отуз жеринен ок жегендигин, катуу оору экендигин, тез келишин суранат. Ушул эпизоддор “Кашкарлык молдонун келип Эр Табылдыны дубалаганы”, “Эр Табылдынын жаратынан айыгып, үйүнө келгени” деген бөлүмдөрдө айтылат.

Ошондо молдо: «Кудай Таала Табылдыны көргөзөбү?» - деп кудайга мунажат кылып, жолго чыгууга даярланган экен.

*Кырма кызыл дарыны,
Кырып алды молдокең,
Кайнатма кара дарыны,
Кайнатып алды молдокең,
Жага турган дарыны,
Басып алды молдокең.*

Молдо алты айлык, жылдык жолду алты күндө басты дейт. (378)

Табылдынын аманын көргөндө молдо туруп кубанды. Молдонун берген дарысы Табылдыга кабыл болду эле, Табылды жаратынан айыгып, ошондо туруп кубанды. (378)

Элин көздөп жүрдү дейт.

Элине келип жетиптир,

Элине бир келсе,

Эли тарап кетиптир.

Аладан бээ сойду – дейт.

Азыркы айлын жыйды – дейт,

Куладан бээ сойду – дейт,

Куюккан элин жыйды – дейт.

Карадан бээ сойду – дейт,

Качкан элин жыйды – дейт,

Ак боз бээ сойду – дейт,

Абдан бата кылды – дейт. (379, 380)

VI. Окуялардын жаңы нукта өнүгүшү

Табылдынын катуу оорудан айыккандан кийинки окуялар жаңы нукта өнүгөт. Табылдынын амандыгын тилеп, калмактан көргөн кордуктан жабыккан элдин арыз-арманын билип кайткан Элдияр досун тапты.

6.1. Элдиярдын баяны

АТ – [2015: 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230] Катуу шашып келди Элдияр. Табылдынын буту кара сан күпчөк тартып, алы кетип, шишиги чыңалып, катуу онтоп, каза тапчудай болуп турганда жетип келди.

Эмдиги сөздү Элдиярдан угалык. Элдияр күндөп, түндөп: «Болжолдуу күндөн өтүп кетпесем экен» – деп, шашып жүрүп келе жатты.

Бууданды минип энтеңдеп,

Катуулап жүрүп Элдияр,

Калбай бүгүн жетсем – деп,

Акыреттик досумду

Аман-эсен көрсөм – деп. (221)

Болжолдуу күндөн кеч келдим. Аман болду бекен Табылды деп чочулап келди. Арчатору менен Кертабылды бирин-бири дабышынын туюп, аныгарап үн салышты. Табылдынын шишигин көрүп, айкырып ыйлап, жаратына дары жаап таңгандан кийин, шишик кайтып, эти жумшап былбырап, күндөн-күнгө оңоло баштады.

Өлөт деген Табылды,

Өөдө болуп тирилди.

Табылды сүйлөп кеп сурап,

Эрмегиң кана? – деп сурап,

Аман бекен калың журт,

Шайымбет аман барбы? – деп.

Кардыгачты көп сурап,

«Саруурат болдум Эрмекке,*

Сагындым аны көрмөккө» (224)

Элдиярдын баяны эми башталат.

Элдияр сөзгө келди эми.

«Айланайын, Табылды,

Аман көрдүм көзүңдү.

Ак калтак кыргыз элиңдин

Амандыгын билгизип,

Айтайын эми сөзүмдү. (225)

Эпосто Элдиярдын баяны өтө кеңири берилген. Карыя Уста, карындашы Кардыгач, аялы Чачыкей, уулу Шайымбеттин баяны, Кудайназар, Алтыбай, Кенжебай, Чалкалмак, Эрмектин жайын угузат.

... Ошондо Табылдынын айткан сөзү:

«Ыраазымын Кудайга,
Кудайназар абама,
Эркелетип көз салса,
Энем менен балама,
Элин жакшы жашаткан,
Алтыбайдай агама. (228-229)

Табылды калкынан көңүлү тынып, эл кабарын Элдиярдан угуп, сөзүнүн аягына чыгып: «Досум эми бир аз эс алып жаталы» – деп тынчтанып калды. (230)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

6.2. Элдияр менен Табылдынын элине кайтышы

АТ – [2015: 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253]

Табылды жараты жакшы айыкмайынча, элинин азап-тозокторун Элдияр жакшы жашап жатышат деп туурасын айтпаган Табылдыга. Эми

Эр Табылды досуна
Элдияр баштап сөз салып:
«Эми кайда барабыз,
Айтып берчи Табылды,
Бир жарым айча өргүдүк,
Эч иш кылбай тынч алып». (237)

Бул эпизоддордон кийин Табылдынын жүрөгү сезип, “калмакка баралы, жоону чалалы” деген сунушуна каршы болот. Бирок элге жөнөшөт.

Элин көздөй эки дос,
Жүрө турган болду эми.
Талаада бир ай жатышкан,
Жалгыздык зарын тартышкан.
Калкын карай бет алып,
Кара тоону чет алып,
Кыргызды көздөй жол тартып (244)

Табылды менен Элдияр Табалдынын энесине жолугушат, бирок Элдияр аны апасы экендигин жашырат:

Көк өгүз минген бир адам,
Артынан келет чаңырып,
Көрөмбү сени жалгыз – деп,
Көзүнүн жашын агызып.
«Көз катканда көргөнүм,
Көк ала туйгун береним,
Көп зарылтып энеңди
Элиңе кандай келбедиң? (245)

Андан кийин Элдияр Кардыгачты да, Чачыкейди да таанып, Табылдыга жолуктурбайт. Эрмекти жолуктурайын деп чечет.

Эсинен танып кетпести.
Эрмек калды жалдырап,
Карап калды алсырап.
«Эрмексиңби бери кел» – деп,
Табылды сүйлөп сөз сурап.
Таанып коюп баатырды

*Эрмек чындап буркурап,
Сагынышкан үч баатыр,
Баарысы ыйлап чуркурап.
Жылаңач Эрмек канетсин,
Тула бою дирилдеп,
Туралбай сөзгө зыркурап. (253)*

БД – [2015: 379] Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында “Эр Табылдынын жаратынан айыгып, үйүнө келгени” деген эпизоддо элге кайтуу, эл менен жолугушуу айтылат.

*Алып келгин жан досум,
Атка экөөбүз минелик,
Айылды көздөй жүрөлүк,
Эл аманын билелик.
Эптеп атка минелик,
Айылдан кошун алалык (379)*

6.3. Үч баатырдын кеңеши

АТ – [2015: 261, 262, 263, 264, 265] Табылды менен Элдиярдын Эрмекке жолугушунда Эрмек Табылдыга окуянын туурасын, Кудайназар, Алтыбайдан көргөн элдин кордуктарын айтып берет.

*Табылды октон өлдү – деп,
Таласка сөөгүн көмдү – деп,
Жанындагы кырк жигит,
Жалпы качып кетти – деп,
Кабардан угуп алыптыр.
Кудайназар абаңыз,
Алтыбай сындуу агаңыз,
Калкка дүрбөң салыптыр.
Анжыянга ашырып,
Ала-Тоодон жашырып,
Айылдын баарын көчүрүп,
Ашыктырып качырып,
Атактуу Көк-Арт дабандан,
Ашыра элди көчүрүп,
Көчүрүп келди бул жерге (261)*

*«Айтып бердиң чыныңды,
Элдияр, Эрмек досторум,
Эми бир сөздү козгоюн.
Эп келсе, баатыр эки дос,
Элиме жоону кошпоюн.
Сөзүңөр болсо айткыла,
Такыр сөзүң тоспоюн.
Акылың менен болоюн,
Айтканыңды кылайын.
Айтып көрчү, досторум,*

Абдан жакшы угайын» – деп, Табылды кеңешин Элдияр, Эрмек эки досуна берип, акыл сурады.

Элдияр: «Биз сынакка Эрмекти жиберели, элдин пейилин сынап көрөлү, «Табылды аман келе жатат» дегенде калың журттун арбагы көтөрүлүп калса эле болду. Эгер эл Алтыбайга алымсынып калса, биздин келгенибизге сүйүнбөй эле калмактардын көзүн карап калат жана Кудайназар менен Алтыбай кандай иш кылар экен» – деди. Табылды менен Эрмек макул табышты. (265)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

6.4. Эрмектин Табылдыны эли-журтуна сүйүнчүлөшү

АТ – [2015: 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276] Чалкалмак качарына жер таппай, Барарына эл таппай, Айласы куруп калды – дейт. Байкуш калмак кырылды, Бир төбөгө жыйылды, Акылын таппай анда өлдү, Эсепсиз калмак эми өлдү. Катуу калмак кырылды, Көчөгө барып тыгылды, Бутканасы бузулду, Катуу калмак кысылды. Капыр калмак бузулду, Кыргызн тапты көп калмак, Кыз-келини кыйналды. 1

Кертабылгы атты мингизип, келиштире кийгизип, аны элге сүйүнчүгө жиберишти.

Кертабылгы ат менен, Кечинде Эрмек жөнөдү (266)

*«Сүйүнчү» деген добушун,
Баарыдан мурда укту бейм,
Кудайназар сак кулак,
Тыңшай калып кубарып,
Эки көзү тунарып,
«Табылды» деген үндү угуп,
Жыгыла жаздап буралып (266)*

Табылдынын элине кайтышын Уста акеге кабарлайт. Алтыбайга кабарлаганда эпизод 269-275-беттерде өтө кызыктуу сүрөттөлгөн.

*Куу байталдын чылбырын,
Эрмек колго алды эми.
«Сүйүнчүм кана, аба?» – деп,
Эрмек сөздү салды эми.
Кудайназар куудул чал,
Кушундаган дуңгул чал,
Калп ыйлап калды эми.
«Сүйүнчүңө Эрмегим,
Кара башым ал – деди.
Табылдым аман келгенге,
Малым тургай башымды,
Садага кылып сал – деди (275)*

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

6.5. Эл менен жолугушуу, өз жерине кайтуу

АТ – [2015: 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285] Элдин сүйүнчүндө чек жок. Кийинки эпизоддордо эл менен жолугушуу өзгөчө көркөм сүрөттөлгөн. Элдик салттардагы садага кагуу, өпкө чабуу, үй тиктирүү, бээ, аксарыбашыл кой союу, хандын кызын тартуу кылуу сыяктуу окуялар баяндалат.

*«Табылды келди» – деп угуп,
Катагандын калың эл,
Калган экен семирп,
Биринен бири өтсөм – деп,
Табылдыга жетсем – деп,
Унаалуунун баарысы
Удаа келет теминип.
Ургаачы, эркек дебестен,
Ураан тартып чуркурап,
Жумурай журту келишип,
Кол кармашып көрүшүп.
Кучакташып өбүшүп,
Жашып жүргөн андан көп,
Көрүшүүгө жол таппай,*

Өбүшүүгө эл таппай (276)
 Ошондо Уста кеп айтат:
 «Ой, Табылды, – деп айтат,
 Элиңдин кеткен дарманы,
 Ээн калган бар малы,
 Эсен келип көрүштү,
 Эми чыкты арманы.
 Калкыңдын кеткен дарманы (279)

Табылдынын эл менен жолугушуусу Ат-Башы, Нарынга көчөлү деген сөз менен жыйынтыкташат.

Кыйналган калың эл Табылдынын бул сөзүн макул көрүп: «Эртеңден калбай көчөбүз» – дешип чуулдашты. (284)

Эки тизгин бир чылбыр,
 Эми сага бербесем,
 Мени кудай урбайбы.
 Эсиме келдим, Табылды,
 Элиңди алгын колуңа,

Ээрчип сени чубайлы» - деп, Алтыбай хан сөзүн бүтүрдү. Бул чогулган көпчүлүк эл Табылдынын эрдигине, талыкпаган шердигине көзү жетип, эки тизгин бир чылбырды анын колуна беришти. (285)

Калың катаган эли, күндөп-түндөп жүрүп олтурушуп, тууган-өскөн жерине келишти. Табылды менен Эрмек элдин артынан келип, Кыз-Мазардын талаасына, кырк жигит кырка тартып конуп, ар өзөнгө айыл толуп, ата конушуна эл жайланып калганына булардын көңүлү тоюп, өргүп жатып калышты. Таң-тамаша, оюн-күлкү болуп, оюндагыдай жата беришти. (285)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

6.6. Табылды менен кырк жигиттин кеңеши

АТ – [2015: 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293]

Күндөрдөн күн өтүп, бир убакытта Табылды кырк жигит менен үлпөт кылып олтуруп, оюна түшүп сөз баштады.

«Кыргыздан чыккан кырк баатыр,
 Кызыгын көрдүк оюндун,
 Акылын таап көргүлө,
 Айтып турган оюмдун.
 Үлпөтүн көрүп күүлөндүм,
 Күндөгү жыргал тоюңдун.
 Катарлап соотун камдадым,
 Казат үчүн арнадым.
 Кармашкан жоосун жыгат – деп,
 Калың кыргыз элинен,
 Кырк баатыр сени тандадым.
 Калмактан өлгөн элимдин,
 Кунун кууп барбадым,
 Элимдин өчүн албадым.
 Ирденин деп силерди
 Эч кайдан чалгын чалбадым. (285-286)

Табылдынын элдин кордугуна ким күнөөлүү деген суроосуна Элдияр жооп берет. Элдиярдын жообунан кийин Табылды:

«Кагылайын, кырк жигит,
 Купуя кеңеш сөзүңдөн,

Таарынып турган кезиңден,
Табылды бала айлансын,
Таамайлап айткан сөзүңдөн.
Ичиме сактап бул сырды,
Итчилик өткөн өзүмдөн.
Кудайназар, Алтыбай,
Кууралды журтка салганы,
Канткенде чыгат эсимден? (289)

Азыр бузук салганда,
Алтыбай кармап алганда,
Жандыгы турмак калмактын,
Кайгыга башын салганда,
Кудайназар кузгундун,
Куу сакалын жулганда.
Курутуп анын тукумун,
Кулдарын бөлүп алганда,
Чукулчулдук иш кылып,
Чууну баштап калганда,
Ачуу менен өлтүрүп,
Баарын жайлап салганда,
Дооматы менде калбайбы,

Акыретке барганда,- деп Кудайназар жана анын балдарын Чалкалмакка каршы тукуруп, өчтү алабыз деген акылы кырк жигитке да абдан макул болду. (291)

Касташып жүргөн душмандан,
Барсам дейм өчүм алууга.
Батасын сурайм бул элдин,
Чалкалмакка барууга.
Жол көргөн кары бар бекен?
Жортуулдун алдын чалууга.
Чалкалмактын жылкысын,
Чарчабай барып табууга. (293)

ЫД – [2015: 380]Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт. Бирок “Эр Табылдынын калмак менен экинчи мертебе урушканы” деген бөлүмдө мында деп айтылат.

Тоодой эт кылды, көлдөй чык кылды. Элине сорпо-шилең2 берип, Табылды масылат кылып, уй түгүндөй көп калмакка жүрмөк болду – дейт.

«Ат жакшысын мин – деди,
Тон жакшысын кий – деди,
Эр жакшысын жый – деди,
Найза, кылыч колго алып,
Капырды көздөй жүр – деди.
Күн чыгыш менен күн батыш,
Мусулман болсоң, кел – деди.
Күн чыгышта көп калмак,
Ошону көздөй жүр – деди. (380)

VII. Чалкалмактын жеңилиши

Табылды эл менен, кырк жигити менен катуу акылдашат. Чалкалмакты табуу, өч алуу максаты коюлат. Эл менен акылдашуу, Кудайназар, Алтыбай абаларын да эпке келтирүү, биригүү, чогулуп иш баштоо сыяктуу эпизоддордо Табылдынын акылмандыгы көрүнөт.

7.1. Кудайназардын жуучулукка барышы, өлүмү

АТ – [2015: 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 370]

*Убара кылба элиңди,
Уктуңбу, журтум, кебимди?
Убада ушул, Табылды,
Өзүм табам эбиңди».*

Кудайназардын бул сөзүн угуп чогулган эл Табылдыны карап калышты. Табылды: «Ырас айтат, Кудайназар абакем, өзү Чалкалмакка арачы болсун. Алтыбай хан акылын тапсын, Эрманкандын тукуму кырк жигитти алып өзүбүзчө барып, таякебиз Чалкалмакка кудалашып келебиз. Кудалыкка көнбөсө, кубалашып келебиз. (296)

Күчүмдү менин көрчү де.

*Кудалашсаң калмакка,
Кулакка сөйкө салмакка
Чалкалмакты алып кел,
Куп сүйлөшүп бул жерден,*

Бизди ээрчитип бармакка». Табылды бул сөздү айтып беши киши берип, Кудайназарды Чалкалмакка узатты (305)

«Тегеректи чалалык, тегиз кабар алалык, анык эле жуучу болсо Торкобекти берелик. Табылдыны күйөө кылып алалы. Арамдыгы бар болсо, арбын киши ал болсо, колу-бутун чагалык, карысын жерге кагалык. Аңдып жүргөн жоо менен атышпай кантип калалык? Чалгынчы кайтып келгенче, бизге кабар бергинче, Кудайназарды сен бак» – деп, калмактын чоңу Көгөй баатырга беришти. (310)

Ким экен деп жолдон дүрбү салып жолдошторун таанып, жолго түшүп барып, баш аягы жыйналып, Чалкалмактын айлына барып, Кудайназардан кабар алса, беши жолдошу менен Кудайназарды калмактар өлтүрүп кетишиптир (370)

«Кудайназар, Алтыбайга аш болсун, Торкобектин тою болсун» – деп чоң той берди. (370)

ЫД – [2015: 382, 383] Бул вариантта “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө Чалкалмакка баруу, өч алуу керектигин ойлонушуп, даярданып жүрүшкө аттанышат.

*Найзасы колдо булаңдап,
Кылычы белде кылаңдап,
Айбалтасы жылтылдап,
Үзөңгүсү шаркылдап,
Ботодой көзү жаркылдап,
Бир кудайдан тиленип,
Кырк жигитин жайлады.
Кытайды көздөй айдады (383)*

Бирок эпосто Торкобекке жуучулукка баруу сыяктуу эпизоддор жок.

7.2. Торкобектин жеңсинен энесине сөз айттырышы

АТ – [2015: 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333] Торкобек - Чалкалмактын кызы. Акылдуу, эстүү, зээндүү. Эр Табылдынын жайын угуп, акыры атасынан эли-журтунун өчүн ала тургандыгын сезет да, аны алдын алуунун жолун энесине айттырат.

Табылды Абасы Кудайназарды күтүп жатты. Чалкалмактын кызы Торкобек улуу жеңесин чакырып, энесине сөз айттырат:

*Эрманкандын Табылды,
Элинен чыккан жакшы – деп,
Эли-журтун асырап,
Энесиндей бакты – деп,
Өзү баатыр жандан – деп (325)*

Абасын издеп келбесин,
Айылга бузук салбасын!
Аман жаткан элимди
Аңтара чаап салбасын!
Ардактаган Торкобек,
Ач билектен албасын,
Ат сооруга салбасын,
Арачы салсам бербейт – деп (326)
Жеңе, энеме айтып кеңеш сал.
Жалгыз кызың Торкобек,
Жалынып айтты муну – деп,
Атама айтсын энекем,
Кандай болот ушу кеп?
Айтып калсын калың эл,
Кыргыз менен качыптыр,
Чалкалмактын кызы – деп.
Жаманатты мен болом,
Эне-атама болсо эп» (327)

Торкобектин бул жеңесинен айттырган сөзүн энеси Чоң кемпир жактырып: «Баламдын акылы бар экен», карыган атасын, калың калмак журтун аяп балам бул кеңешти тапкан экен, атасына өз сөзүм кылып айтайын, не болсо да мен көрөйүн» деп, Чалкалмакка Чоң кемпирдин айткан кеңеши:

«Кан Чалкалмак сен элең,
Карганча жолдош мен элем,
Өмүрдү бирге сүрүшкөн,
Өзүң менен тең элем.»(329)

Чоң кемпирдин бул сөзүн угуп, өз оюнда макул көрүп кара күчкө анткорлук кылып ... Чалкалмактын жообу (332):

Табылды менден эр бекен?
Таалайы артык шер бекен?
Калың калмак журтумдан,
Катаган арбын эл бекен?
Качырып кызын бергендей,
Хан Чалкалмак кем бекен?
Калкы менден бай бекен?
Камылгасы шай бекен?
Кудалашпай кыз берген,
Кайсы наркта бар экен? (333)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

7.3. Табылдынын Чалкалмактын жылкыларына тийиши

АТ – [2015: 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352]

Табылды аталаш агасы Кудайназардын Торкобекке жуучулукка кеткен бойдон келе электигинен кыжалат болуп, Чалкалмактын жылкысына тиет. Табылдынын ачуусу келди.

Калмактын кызын алам – деп,
Чалкалмак кандай зор болду?
Кырда качып жүргөндөй,
Кыргыз кандай кор болду!
Кыйкырып жылкы тийбесек,
Кырааның бизге шор болду!

Жуучудан кабар укпасак,
 Жумушту бүтүп чыкпасак,
 Кеткенден кабар укпасак,
 Келген ишти бүтүрүп,
 Аягына чыкпасак.
 Элчинин сөзү жок болду,
 Эми жиним козголдугу,
 Эртең жылкы тиемин,
 Эч ким кылбайт тоскоолду». (336)
 Жылкыны айдап күн-түнү,
 Жылдырып келип ал күнү,
 Кереге-Таштын оюна,
 Келер бекен калмак – деп,
 Кечке жатып бир конгон,
 Кысыр эмди тай союп,
 Кырк жигит шапай жай союп,
 Кароол карап Табылды,
 Кырда жүрөт заңкайып. (350)

Күн ачылып, жаан басылып, ал эшикке чыгып, эки жактан кабар угуп, бүркүт, тайгандуулар аңдын изин кууп калган кезде, Чалкалмакка кабар угулду. «Короо-Карагай, Коңурдагы коодон кабар алсак, каңгырап кооң калыптыр, калың кара жылкың жок» дешти. (352)

БД – [2015: 382] “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө Табылды Чалкалмактын жылкысына тиет.

Ошондо Табылды кайра аттана келип ачууланып чыгып, силер бир өлүктөн коркуп, куру келесиңерби? Не эр чапнай, не жылкы тийбей, мында эмне келдиңер?» – деп ачуу кылган экен. Кырк жигит ачуусуна чыдабай, аттанып барып жылкы тийип келген экен. (382)

7.4. Алтыбайдын жуучулукка барып өлүшү

АТ – [2015: 354, 356, 362, 370] Калмактардын колунан Алтыбай да мерт кетет.

Карап турду Алтыбай,
 Атын тартып жолуна.
 Чалкалмак келди чамынып,
 Чабуучудай камынып,
 Алдынан тосуп Алтыбай,
 «Таяке, бир аз токто» – деп,
 Тартуусун алып жалынып:
 «Атым тартуу жолуңа,
 Аялда бир аз жообума,
 Хан Чалкалмак таяке,
 Караңыз сөздүн оңуна.
 Мен элчимин, элчимин,
 Элчиликке өлүм жок (354-355)
 Карма кулдун башын ал,
 Кардын жарып, өтүн ал!
 Кыргыздан өткөн элимдин
 Как ушундан өчүн ал.
 Найза менен малайын,
 Намысты сенден алайын»,
 Деп Чалкалмак бет коюп,

*Найза менен бек коюп,
Жөнөп калды Чалкалмак,
Союңар балдар – деп коюп.*(356)

Табылды жолдоштору менен ал күнү конуп калып Алтыбайды калмактар өлтүрүп кеткенин көрүп, өлүгүн алып келип, Тамганын кашатына көмдүрүп жаткан учурда Элдияр келип калды.(362)

«Кудайназар, Алтыбайга аш болсун, Торкобектин тою болсун» – деп чоң той берди. (370)
Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

7.5. Чалкалмактын өлүмү

АТ – [2015: 358, 359] Чалкалмактын жылкысына тийгенден кийин ал да опурулуп Табылдыга жөнөйт.

*Көрүп турат Табылды.
«Көөсөр кул иштен жаңылды,
Өз убалың өзүңө,
Көрсөтөйүн сонунду.
Көл ичинен берейин,
Көйкөлүп жатар орунду (359)
Чалкалмак келет болкулдап,
Чоң найза колдо солкулдап (359)
Табылды мылтык сундурду,
Апкарып жүрөк сүрдөтпөй.
«Карабоз аттын көзү – деп,
Жазы маңдай өзү – деп,
Чөгүп тийсе кокустан,
Омуроо көөдөн төшү – деп,
Ооз омуртка тушу – деп,
Оң кылбас жерим ушу – деп.
Оңурайган калчаны,
Огум тийсе жутту – деп,
Оболтон берки мөрөйдү,
Табылды бүгүн утту деп.
Машага бармак майышып,
Мылтыкка колу жабышып,
Тартып ийди Табылды,
Бараңдын үнү заңк этип,
Маңдайкы тоолор кабышып,
Тарс дегенде Карабоз,
Түйүлүп ыргып чурады,
Ооз омуртка быркырап,
Оңкосунан сулады,
Оңурайган Чалкалмак,
Оодарылып кулады. (359)*

ЫД – [2015:383] Бул вариантта “Калмактар менен урушуп, аларды жеңгени” деген бөлүмдө сөз болот. Анда калмактардын катуу кырылганы, жеңилгени айтылат.

*Чалкалмак качарына жер таппай,
Барарына эл таппай,
Айласы куруп калды – дейт.
Байкуш калмак кырылды,
Бир төбөгө жыйылды,
Акылын таппай анда өлдү,*

Эсепсиз калмак эми өлдү.
 Катуу калмак кырылды,
 Көчөгө барып тыгылды,
 Бутканасы бузулду,
 Катуу калмак кысылды.
 Капыр калмак бузулду,
 Кыргын тапты көп калмак,
 Кыз-келини кыйналды. (383)

7.6. Эр Табылдынын Торкобекке үйлөнүшү

АТ – [2015: 364, 365, 366, 367] Эпостун аягы Табылдынын Торкобекке үйлөнүшү менен аяктайт.

«Кудайназар кайда?» – деп,
 Калмакты кармап кеп сурап.
 Чалкалмактын айылын
 Билесиңби? – деп сурап. (364)
 Хан Чалкалмак баатырдын,
 Кең-Суудан тапты айылын,
 Келип көрдү Табылды,
 Кекенишкен кайынын,
 Торкобектин ал жерден
 Толук укту дайынын.
 «Торкобек кеткен жол чалып,
 Токтотом деп мен барып (364)
 Бир калмак айтты безилдеп:
 «Торкобек сага кез болсо,
 Угасың баатыр далай кеп».
 Бул кабарды укканда,
 Эр Табылды токтоду.
 Торкобек кайда чакыр – деп,
 Калмакты жыйнап топтоду. (365)
 «Амансыңбы, жээн» – деп,
 Айдай болгон Торкобек,
 Атынан түшө калды эми.
 Ак маңдайы жаркылдап,
 Шоокел менен Торкобек,
 Баатырга колун сунду эми. (366)
 Тартууга берип башымды,
 Айлымды сактап калам – деп.
 Айтып турган сөзүм бул,
 Таэжеңиз Торкобек,
 Арзымды угуп сындаңыз,
 Айлымды бүлүк кылбаңыз,
 Атышар жооңуз калган жок,
 Айткан сөзүм ылгаңыз. (367)

Ырысбай Дыйканбай уулунун вариантында бул эпизоддор кездешпейт.

Корутунду

“Эр Табылды” эпосунун сюжеттик тематикалык көрсөткүчү” аталышындагы изилдөөдө эпостун сюжеттик көрсөткүчтөрүнө гана токтолдук. Ал эми эпостун тематикалык көрсөткүчтөрүнүн түзүлүшү да, абдан кызыктуу. Негизи, кенже эпостордун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчтөрүнүн изилдениши айтуучулук өнөрдүн жаңы

барактарын ачты деп ойлойм. Себеби, мындай изилдөөнүн жаңы багыты эпостордун сюжеттик- тематикалык өзгөчөлүктөрүн, окшоштуктарын, жалпылыктарын окурмандарга ыкчам окуп өздөштүрүүгө үйрөтөт.

Пайдаланылган булактар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы – Кенже эпостор жана поэмалар. III том. – 3-бас. Б.: «Кут-Бер», 2017. – 682-685 б.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. – Б., 2017. I том. – 492-496 бет.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы «Шам басмасы» -2004. – III. том. – 184-200 б,
4. Субанбеков Ж. Кыргыз элинин баатырдык кенже эпостору. 1970.
5. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү – I. 1-китеп. – Б.: КТМУ, 2019.
6. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү – I. 2-китеп. – Б.: КТМУ, 2019.
7. “Манас” эпосунун сюжеттик-тематикалык көрсөткүчү – I. 3-китеп. – Б.: КТМУ, 2019.
8. Эр Табылды. Кенже эпос. «Эл адабияты» сериясы. III том. – Бишкек, 2015.